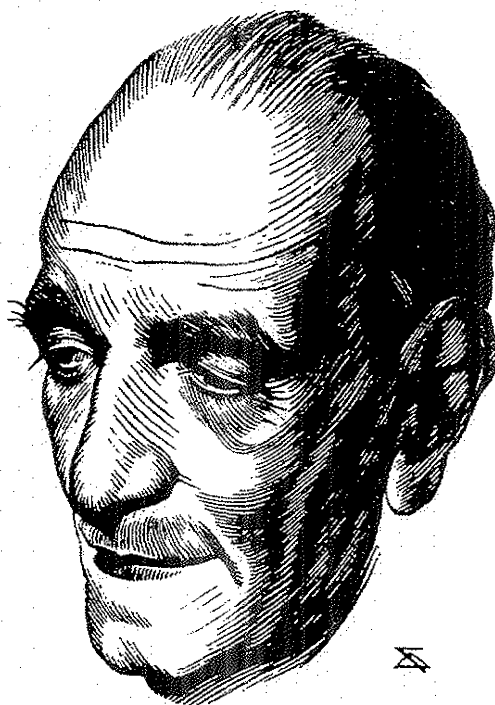


ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Πενήντα χρόνια
από το θάνατο ενός αθάνατου
(1951-2001)

Πρακτικά Συνεδρίου
28 και 29 Νοεμβρίου 2001



ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ
ΑΘΗΝΑ 2003

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΖΩΓΡΑΦΟΙ-ΞΥΛΟΓΡΑΦΟΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΟΥΝ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *Η ΔΙΑΠΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ*

Από το 1850 και μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα τα περιοδικά και οι εφημερίδες στην Ελλάδα εικονογραφούνταν με τη μέθοδο της ξυλογραφίας σε όρθιο ξύλο, που την εφεύρε ο Άγγλος Thomas Bewick (1753-1828). Στη μέθοδο αυτή η πλάκα χάραξης αποτελείται από εγκάρσια κομμένες φέτες σκληρών θαμνοειδών φυτών, οι οποίες έχουν κολληθεί μεταξύ τους· πάνω τους ο χαράκτης, αφού απλώσει λευκή πάστα ανθρακικού μολύβδου, σχεδιάζει με μολύβι το έργο, προτού το χαράξει – στις έγχρωμες ξυλογραφίες το κάθε χρώμα μπαίνει με διαφορετική ξύλινη πλάκα. Τα χαρακτηριστικά, αντίγραφα, τις περισσότερες φορές, ευρωπαϊκών εικόνων, τα δούλευαν σπουδαστές της χαρακτικής στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας, που βιοπορίζονταν κυριολεκτικά αντί πινακίου φακής, αποβλέποντας στην ταχύτερη δυνατή παραγωγή, προκειμένου να καλύψουν τις επιτακτικές ανάγκες κυκλοφορίας των εντύπων.¹ Τα χαραγμένα ξύλα μετά τη χρήση τους τα πλάνιζαν για να τα ξαναχαράξουν...

Ένα τέτοιο περιοδικό, που από τον πρώτο κιόλας χρόνο εκδόσεώς του, το 1879, εικονογραφείται με ξυλογραφίες σε όρθιο ξύλο, είναι το περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων*, «περιοδικόν μετά

1. Δημήτρης Παυλόπουλος, «Από την ξυλογραφία στην τσιγκογραφία: βιοτέχνες χαράκτες που συνέβαλαν στην εικονογράφηση εντύπων», *Η Καθημερινή/Επτά Ημέρες*, 7.4.1996. [Συμπληρωμένη αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή/Επτά Ημέρες*, Το Ελληνικό Βιβλίο, τόμ. ΛΗ, 2001, 31-32, 33].

εικονογραφιών διά παιδιά και κοράσια» (και αργότερα «εικονογραφημένον περιοδικόν διά παιδιά, εφήβους και νεάνιδας»), του Νικολάου Π. Παπαδοπούλου, Ύδραίου (1858-1941), το οποίο έχει ως πρότυπά του τα αντίστοιχα γαλλικά περιοδικά *Le Petit Français Illustré*, *Figaro de la Jeunesse*, *Saint Nicolas* και κυρίως το *Magasin d'Éducation et de Récréation*.¹

Ως ξυλογράφοι της *Διαπλάσεως των Παίδων*, παραδίδοντας μεγαλύτερα ξυλογραφήματα για το εξώφυλλο ή μικρότερα και διακοσμητικά θέματα για τις εσωτερικές σελίδες, εργάζονται οι ζωγράφοι Ιωάννης Γ. Πλατύς (1838-1928),² Παναγιώτης Πολυχρόνης (1854-1941),³ Ιωάννης Οικονόμου (1860-1931),⁴ Ελευθέριος Γ. Καζάνης (1861-1930),⁵ Γεώργιος Αντ. Οικονόμου (1861-1935),⁶ Νικόλαος Οικονομόπουλος (π. 1860-μετά το 1902)⁷ και Γεώργιος Ν. Ροϊλός (1867-1928).⁸ Μαθητές του Αριστείδη-Λουκιανού Ροβέρτου (1833.1835-1892),⁹ που ήταν μαθητής του πρώ-

1. Βίκυς Πάτσιου, *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότησή του*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987, 69.

2. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι-Γλύπτες-Χαράκτες*, 16ος-20ός αιώνας, τόμ. 4, Μέλισσα, 2000, 46-47 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

3. *Ο.π.*, σ. 54-55 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

4. *Ο.π.*, τόμ. 3, σ. 344 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

5. *Ο.π.*, τόμ. 2, σ. 64. Ο Καζάνης πεθαίνει τον Ιούλιο του 1930, βλ. *Νέα Εστία*, 87, 1.8.1930, 839, όπου στις «Ειδήσεις» σημειώνεται: «Απέθανεν ο Ελευθέριος Καζάνης, παλαιός καλλιτέχνης-ξυλογράφος και εισηγητής της φωτοτυπιογραφίας εις την Ελλάδα».

6. *Ο.π.*, τόμ. 3, σ. 342-43 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Επίσης Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ο Καλύμνιος ζωγράφος, ξυλογράφος και ξυλογλύπτης Γεώργιος Αντ. Οικονόμου», *Ημερολόγιο του Αρχιεπισκόπου 1999*. Φιλιππότης, 1999, 239-43.

7. *Ο.π.*, τόμ. 3, σ. 339, 341 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

8. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, ό.π.*, τόμ. 4, σ. 104 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

9. *Ο.π.*, σ. 100 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

του δάσκαλου της χαρακτηριστικής στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας, του ιεροδιακόνου Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου (αρχές 19ου αι.-1872),¹ σπούδαζαν την ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο επί τρία χρόνια, με το εξής πρόγραμμα στη διδασκαλία: αντιγραφική ξυλογραφία από ξυλογραφία, αντιγραφική ξυλογραφία από χαλκογραφία και αντιγραφική ξυλογραφία από ελαιογραφία.² Κατάλληλα προετοιμασμένοι, αποφοιτούσαν έτοιμοι να εργαστούν για την εικονογράφηση εντύπων. Ορισμένοι θα στραφούν από το 1896 στην τσιγκογραφία και τη φωτοτσιγκογραφία.³

Με την αφορμή του θανάτου του Καζάνη, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος γράφει Αθηναϊκή Επιστολή, όπου αναλύει απλά τις μεθόδους της ξυλογραφίας σε όρθιο ξύλο, της τσιγκογραφίας και της φωτοτσιγκογραφίας.⁴ Την παραθέτουμε ολόκληρη:

Αγαπητοί μου,

Αν κανένας συνδρομητής της *Διαπλάσεως*, παλιός ή νέος, έτυχε να διαβάσει στις εφημερίδες πως πέθανε ο Καζάνης, είναι αδύνατο να μην είπει: "Αυτό τ' όνομα το ξέρω!" Φυσικά. Δεν υπάρχει τόμος της *Διαπλάσεως*, από τον πρώτο της σχεδόν ως τον τελευταίο, όπου να μη βλέπει κανείς αυτό τ' όνομα χίλιες φορές. Σε κάθε σχεδόν εικόνα, από κάτω, σε μια γωνιά, διαβάζεται: ΚΑΖΑΝΗΣ... Ήταν λοιπόν ο ζωγράφος μας αυτός που πέθανε την περασμένη εβδομάδα; Όχι, ήταν ο τσιγκογράφος μας, και τα πρώτα χρόνια ο ξυλογράφος μας,⁵ ο κατασκευαστής των κλισέ μας. Γιατί κάθε εικόνα που δημοσιεύεται σ' ένα πε-

1. Ό.π., σ. 312 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

2. Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική-Γραφικές Τέχνες. Ιστορία-Τεχνικές-Μέθοδοι*. Εταιρεία Εικαστικών Τεχνών «Α. Τάσσο», 1995, 130, 133.

3. Για τις δύο αυτές τεχνικές βλ. ό.π., σ. 216-20, 226-34.

4. *Η Διάπλασις των Παίδων*, τόμ. 37, 35, 2.8.1930, 416.

5. Ο Καζάνης ήδη το 1889 εργάζεται ως ξυλογράφος στην εφ. *Ακρόπολις*, βλ. *Ακρόπολις*, 12.2.1889.

ριοδικό, σε μίαν εφημερίδα, έχει συνήθως δυο υπογραφές. Η μια, δεξιά, είναι του ζωγράφου που την εξωγράφησε. Η άλλη, αριστερά, του τεχνίτη που την αντέγραψε σε ξύλο ή σε μέταλλο για να τυπωθεί. Κι ο τεχνίτης αυτός ήταν ο Ελευθέριος Καζάνης.

Είχε σπουδάσει στο Πολυτεχνείο ξυλογραφία. Έπαιρνε δηλαδή μια ίσια και γυαλιστερή σανίδα από κατάλληλο γι' αυτή την εργασία ξύλο, ζωγράφιζε απάνω ή αποτύπωνε με χημικά μέσα την εικόνα που ήθελε να ξυλογραφήσει, και κατόπι, με ιδιαίτερο εργαλείο, και με μεγάλη υπομονή και τέχνη, σκάλιζε το ξύλο, βαθουλώνοντας τα λευκά μέρη της ζωγραφιάς κι αφήνοντας να εξέχουν μόνο τα μαύρα. Πώς είναι μια σφραγίδα; Έτσι έκανε ο ξυλογράφος και την εικόνα αυτή, που μπορούσε πια να μπει στο πιεστήριο και να τυπωθεί σε οσαδήποτε αντίτυπα, με μαύρο ή χρωματιστό μελάνι. Πώς τυπώνουμε τη σφραγίδα με το χέρι; Έτσι τυπώνεται κι η ξυλογραφία με τη μηχανή, με το πιεστήριο.

Ο Καζάνης ήταν από τους καλύτερους ξυλογράφους του καιρού εκείνου. Αυτός κι ο συμμαθητής και φίλος του Οικονόμου. Όταν πρωτάρχισε να βγαίνει η *Διάπλασις*, αυτοί οι δυο ξυλογράφουσαν τις εικόνες που χρειαζόταν. Αλλά σε λίγο η ξυλογραφία άρχισε να παλιώνει: Είχε εφευρεθεί —στην Ευρώπη, εννοείται,— καινούργια τέχνη, η τσιγκογραφία κι έπειτα η φωτοτσιγκογραφία. Κόστιζε τόσο πιο λίγο, ώστε οι εκδότες από εδώ έστελναν στην Ιταλία, στη Γαλλία, στη Γερμανία, τις εικόνες που ήθελαν να δημοσιεύσουν, και λάβαιναν από κει τα κλισέ έτοιμα για τύπωμα. Ο Καζάνης, προοδευτικός άνθρωπος, —κι ήταν τότε νεώτατος,— αποφάσισε να εισαγάγει την τσιγκογραφία στην Ελλάδα. Πήγε λοιπόν στη Γερμανία, έμαθε την τέχνη, αγόρασε τα μηχανήματα, τα εργαλεία, και γυρίζοντας στις Αθήνας, άνοιξε το πρώτο Τσιγκογραφείο. Από τότε, —1897 απάνω— κι οι εικόνες της *Διαπλάσεως*, έργα των χειρών του, γίνονται φωτοτσιγκογραφικώς. Η ξυλογραφία πήγε στην μπάντα.

Αξίζει τώρα να σας εξηγήσω, μ' αυτή την ευκαιρία, τι είναι η φωτοτσιγκογραφία και πώς γίνονται οι εικόνες αυτές που βλέπετε τυπωμένες στο περιοδικό σας.

Φυσικά, τις ζωγραφίζει πρώτα ένας ζωγράφος. Ο κ. Βώτ-

της,¹ ας πούμε. Το σχέδιό του το παίρνει ο τσιγκογράφος και το φωτογραφεί απάνω σε μια γυάλινη πλάκα, μικρότερο, όσο είναι ή μεγαλύτερο, όπως το θέλουμε. Κατόπι παίρνει μια πλάκα από τσίγκο, γυαλιστερή και χημικώς προπαρασκευασμένη, και μεταφέρει απάνω τη φωτογραφία, όπως ο φωτογράφος τη μεταφέρει στο χαρτί. Και τότε αρχίζουν τα μπάνια. Η πλάκα δηλαδή μπαίνει σε μια λεκάνη χημικό υγρό, που έχει την ιδιότητα να τρώει τον τσίγκο. Αλλά όχι παντού, μόνο στ' άσπρα μέρη της φωτογραφίας, της ζωγραφιάς. Τα μαύρα, —οι γραμμές, οι σκιές,— που προστατεύονται και μ' ένα στρώμα χημικής μελάνης, μένουν άθικτα. Κι ύστερα από δυο-τρία τέτοια μπάνια, η τσιγκογραφία είναι έτοιμη. Δεν έχει παρά να κοπεί στις άκρες, να καρφωθεί σε μια σανίδα, που έχει το ίδιο ύψος των τυπογραφικών στοιχείων, να μπει μαζί με τα στοιχεία, —στη σελίδα και στη θέση που θέλουμε,— και να τυπωθεί, όπως πάλι τυπώνεται μια σφραγίδα.

Πιστεύω να καταλάβετε τη διαφορά μεταξύ ξυλογραφίας και τσιγκογραφίας. Η πρώτη γίνεται στο ξύλο με το χέρι και με το σκαρπέλο. Η άλλη γίνεται στο μέταλλο απλώς με το χημικό υγρό που το τρώει. Είναι λοιπόν μεγάλη ευκολία κι οικονομία καιρού η τσιγκογραφία. Αφήνω τώρα πως έχει και περισσότερη ακρίβεια, βλέπετε, αποδίδει την εικόνα του ζωγράφου στον τσίγκο πολύ πιο πιστά απ' όσο την αντέγραφε στο ξύλο ο ξυλογράφος που δεν είχε και πολύν καιρό στη διάθεσή του για να την περιποιηθεί. Όλες σχεδόν οι ξυλογραφίες που δημοσιεύονταν άλλοτε στα περιοδικά και στις εφημερίδες ήταν βιαστικές κι ατέλειωτες. Βιαστικά βέβαια γίνονται και τώρα οι φωτοτσιγκογραφίες. Αλλά το είδος είναι τέτοιο, που σηκώνει όση βιάση θέλετε. Και σε μιαν ώρα μπορεί να γίνει ένα μεγάλο φωτοτσιγκογραφι-

1. Πρόκειται για τον σκιτσογράφο, γελοιογράφο και επιθεωρησιογράφο Αντώνη Βώττη (1890-1970), συνεργάτη του Ξενόπουλου στην εικονογράφηση της *Διαπλάσεως*, βλ. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τόμ. 1, σ. 227 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

κό κλισέ, και είναι τόσο πιστό, τόσο τέλειο, όσο δεν θα 'ταν μια ξυλογραφία και αν την εδούλευε κανένας ημέρες.

Θα πείτε, η ξυλογραφία τότε ήταν μια τέχνη, όπως καθετί που γίνεται με το χέρι. Ε, βέβαια. Και σήμερ' ακόμα υπάρχουν ζωγράφοι-ξυλογράφοι που δείχνουν την τέχνη τους με την παλιά αυτή μέθοδο, και πολλές καλλιτεχνικές εκδόσεις, πολύτιμες, στολίζονται από τέλειες ξυλογραφίες. Αλλά έχει την τέχνη της κι η τσιγκογραφία. Όσο μηχανική εργασία κι αν είναι, πάντα, για μερικές λεπτομέρειες απαραίτητες, απαιτεί τσιγκογράφο καλλιτέχνη. Κι ο μακαρίτης ο Καζάνης ήταν καλλιτέχνης. Κι όταν έβαζε τα δυνατά του για να τσιγκογραφήσει το πρωτότυπο σχέδιο ενός ζωγράφου, ή μια καλλιτεχνική εικόνα από βιβλίο, ή μια ωραία φωτογραφία, έκανε κλισέ τελειότατα.

Τα πρώτα χρόνια εργαζόταν μονάχος του. Πόσες φορές, πηγαίνοντας στο Τσιγκογραφείο του, εκεί στην οδόν Λέκκα, δεν τον είδα με τη μπλούζα του εργάτη, και με τα δάχτυλα κιτρινομαυρισμένα από τα υγρά, να κάνει μπάνια στους τσίγκους του... Ήταν ένας όμορφος άνθρωπος, πάντα γελαστός, πάντα γλυκομίλητος, και τόσο καλός, τόσο ανοιχτόκαρδος, που τον αγαπούσα αληθινά. Σιγά-σιγά έμαθε την τέχνη και σ' άλλους. Κι ύστερα, αφού κουράστηκε πια να εργάζεται, κι αφού πλούτισε δικαιοτάτα, παραχώρησε το Τσιγκογραφείο του, μεγαλωμένο κι ανακαινισμένο, πάντα στην οδόν Λέκκα, στους καλούς μαθητές του, που το έχουν ως σήμερα. Και πάντα σ' αυτό η Διάπλασις κάνει τις εικόνες της. Πενήντα χρόνια τώρα, από τρακόσια βάλτε το χρόνο, 15.000 κλισέ έχουν βγει απ' αυτό το εργαστήριο μόνο για τη Διάπλασι! Και όχι βέβαια σ' όλα, αλλά στα κυριότερα, στα πιο επιτυχημένα, βλέπει κανένας, εκεί στην άκρη, τ' όνομα του εργάτη, του ιδρυτή του Τσιγκογραφείου και του εισηγητή της Τσιγκογραφίας στην Ελλάδα: ΚΑΖΑΝΗΣ.

Η τέχνη έχει διαδοθεί στη χώρα μας πολύ. Με την τεράστια πρόοδο της εικονογραφημένης δημοσιογραφίας, -πόσα περιοδικά κι εφημερίδες με εικόνες!- κι εδώ στις Αθήνας έγιναν άλλα δέκα μεγάλα Τσιγκογραφεία, -που μερικά είναι αληθινά καλλιτεχνικά εργαστήρια, - και σ' επαρχιακές ακόμα πόλεις, όπου βγαίνουν εφημερίδες καθημερινές. Αλλά η ιστορία της Ελληνικής

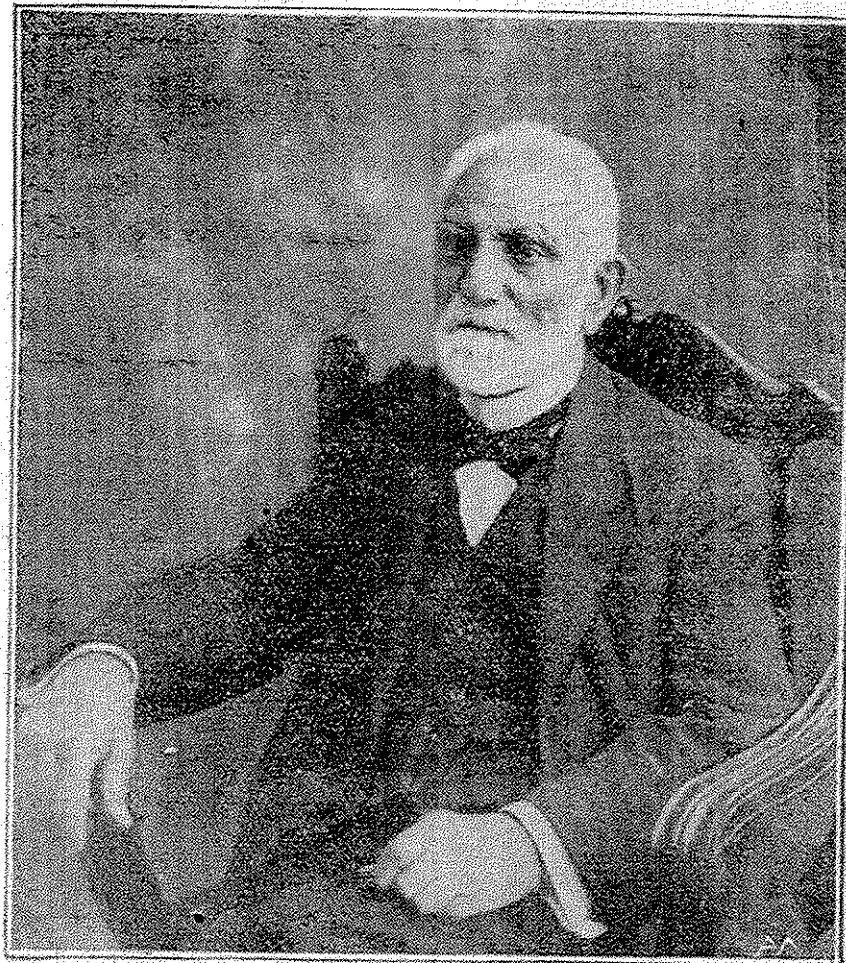
Τσιγκογραφίας δεν θα ξεχάσει ποτέ τ' όνομα του πρωτεργάτη αυτής της προόδου, του καλλιτέχνη-ξυλογράφου που πήγε πρώτος στην Ευρώπη, κι έμαθε την τέχνη, και τη μεταφύτεψε στην πατρίδα του, κι εργάστηκε σαν απλός εργάτης, με κιτρινομαυρισμένα δάχτυλα, χρόνια, -ολόκληρη ζωή,- για να τη στηρίξει και να τη διαδώσει...

Σας ασπάζομαι,
ΦΑΙΔΩΝ

Οι ξυλογραφίες της Διαπλάσεως των Παίδων χαρακτηρίζονται για την ακρίβεια της απόδοσης και τη θαυμαστή χάραξη των θεμάτων. Η αριστοτεχνική λεπτότητα των γραμμών τους τις κάνει να θυμίζουν χαλκογραφίες. Είναι ασπρόμαυρες, γιατί ο Γρηγόριος Ξενόπουλος απέβλεπε, εκτός των άλλων πρακτικών ζητημάτων (χαμηλό κόστος κατασκευής, ταχύτητα εκτέλεσης), και σε μια εκφραστική απλότητα, ταιριασμένη με την παιδική ηλικία, διδακτική, πιστεύουμε, για τους σημερινούς εκδότες των έργων του, που θα ωφελούσε αν ελάμβαναν υπόψη τους το μάθημα αυτό...



Νικολάου Κεσσανλή, *Η Διαπλασοπούλα*
Μαρία Σιμωνίδου, 1897. Ελαιογραφία
σε μουσαμά. 131×70εκ. Ιδιωτική συλλογή.



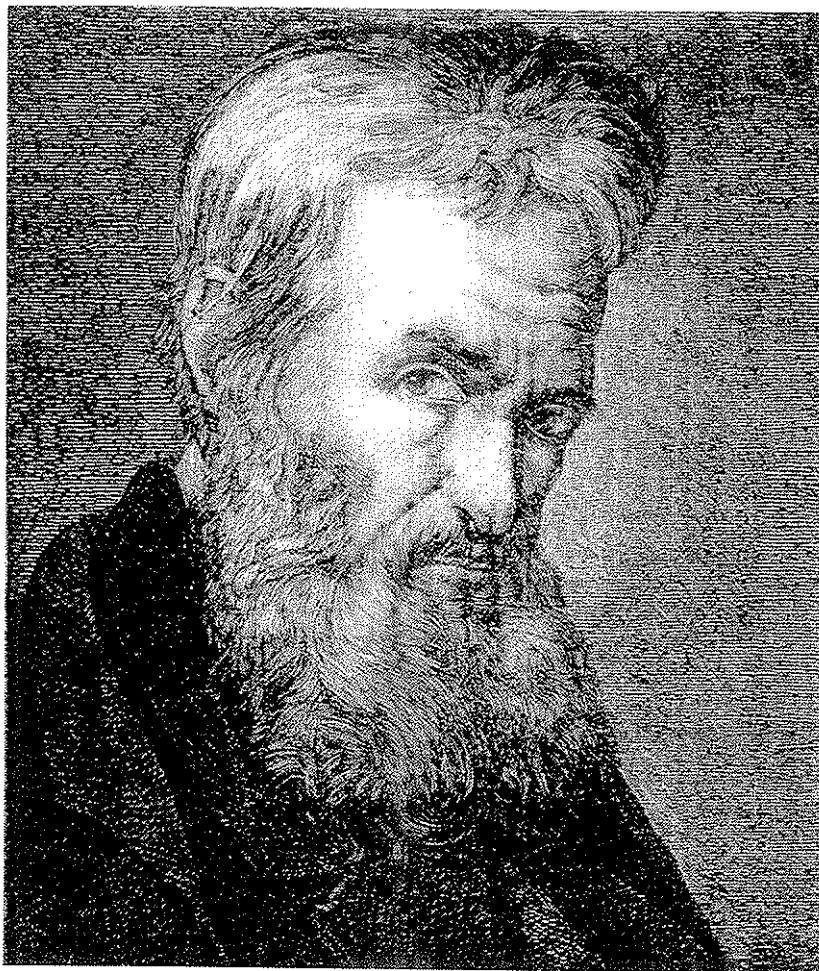
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΛΑΤΗΣ

Ὁ περίφημος Τήνιος ξυλογλύπτης

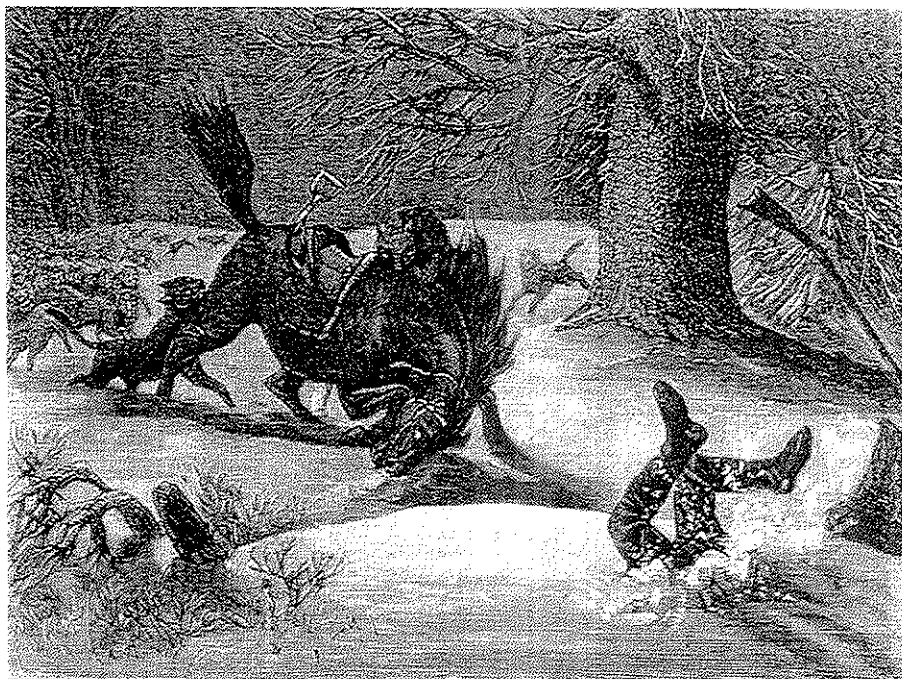
Φωτογραφία του ζωγράφου-ξυλογράφου Ιωάννη Γ. Πλατύ
(Ιωάννου Χρ. Χατζηιωάννου). Πανελλήνιον Λεύκωμα
Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, τόμ. Δ,
Καλαί Τέχνη. Αθήνα, 1927.



Ιωάννη Γ. Πλατύ, «Ο Τάκης συνέλαβε την ιδέαν
να βαπτίση τον ανθρωπίσκον του», 1881.
Ευλογραφία σε όρθιο ξύλο. 16,3×12,9εκ.



Ελευθερίου Γ. Καζάνη, «Ο κύριος Χριστόφορος»,
1881. Ευλογραφία σε όρθιο ξύλο. 12,6×10,9εκ.



Γεωργίου Αντ. Οικονόμου, «Ο ίππος μου εκβαλάν οδυνηρόν
χρεμέτισμα με εξεσφενδόνισε κατά γης», 1882. Ξυλογραφία
σε όρθιο ξύλο. 10,2x13,5εκ.